

De burger als manager.

Kanttekeningen bij het rapport *Verkenning Levensloop*

in: *Filosofie en Praktijk*, jaargang 25, nr. 2 (2004), 4 - 18.

Frits de Lange

Het thema levensloop is een belangrijke rol in het publieke debat gaan spelen sinds het kabinet Balkenende I in het najaar van 2002 zijn beleidsvoornemens presenteerde. Een levensloopstelsel gericht op verlofsparen ('de verlofknip') moest de fiscaal aantrekkelijke spaarloonregeling vervangen. Het is echter een misverstand te denken dat het hier om een recent politiek stokpaardje van CDA gaat. De maatschappelijke druk om de bezinning op een levensloopsbeleid te starten is alom voelbaar. In 2001 kwam het Wetenschappelijk Instituut van het CDA met het rapport *De druk van de ketel. Naar een levensloopstelsel voor duurzame arbeidsdeelname*. In datzelfde jaar echter kwamen onder andere ook de SER, de Nederlandse Gezinsraad/ CBS en de WRR met publicaties over het onderwerp. Ook D'66 bracht een rapport (*Tijd van leven*) uit. De rapporten bewogen zich vooral op sociaal-economisch terrein (sociale zekerheid, pensioenen), maar strekten zich ook uit tot de verhouding zorg en arbeid (kinderopvang) en onderwijs (een leven-lang-leren). Een interdepartementele werkgroep Verkenning Levensloop heeft vervolgens, mede op wens van de Tweede Kamer, met behulp van externe deskundigen in het najaar van 2001 een integrale verkenning uitgevoerd. Nagegaan werd in welke richting een overheidsbeleid moet worden ontwikkeld dat recht doet aan de recente ontwikkelingen op het gebied van de levensloop voor de terreinen van onderwijs, zorg, wonen, werken en gezondheid. *Verkenning Levensloop - Beleidsopties voor levensloopbestendig leren, werken, zorgen en wonen* (SZW, januari 2002, pagina-aanduidingen verderop in de tekst verwijzen naar dit rapport) omvat een *Algemeen Deel*, waarvan de constatering dat de standaardlevensloop plaats maakt voor een keuzebiografie de ruggengraat vormt. Op grond van deze analyse, en op basis van de verkenningen die door diverse experts in een *Achtergronddeel: analyses van trends en knelpunten* op de afzonderlijke deelterreinen zijn uitgevoerd, komt het rapport tot een aantal beleidsopties en -richtingen (hier verder aangeduid met A, gevolgd door de pagina-aanduiding).

Verschuivingen in de levensloop - Afscheid van de klassieke drie fasen

De afgelopen decennia is een forse verschuiving zichtbaar geworden in de manier waarop Nederlanders hun leven indelen en organiseren. De gezonde levensverwachting van mensen neemt toe. Ze worden vitaler ouder. Een dubbele vergrijzing vindt plaats: meer mensen worden ouder en de ouderen worden ouder dan ooit te voren. De gemiddelde leeftijd waarop ze ophouden met werken is daarentegen juist gedaald. Weinig 55+ ers werken nog, terwijl ze meer levensjaren -

en in betrekkelijke luxe, als we het over de babyboomers hebben - tegemoet kunnen zien dan ooit tevoren. De toegenomen gezonde levensverwachting en de vergrijzing zorgt voor een enorm stuwmeer aan actieve ouderen, die te vitaal zijn om hun jaren 'in ruste' te slijten. Een verlies aan menselijk kapitaal dat de vergrijzende samenleving zich de komende decennia economisch niet kan veroorloven. De intergenerationele solidariteit die nu in de AOW gestalte krijgt komt onder druk te staan. Ouderen zullen veel langer en intensiever aan de samenleving moeten participeren, en willen dat vaak ook. Tegelijk is er nog steeds de tendens om 50+ers van de arbeidsmarkt uit te sluiten. Oudere werknemers zijn niet meer interessant.

Jonge mensen doen er echter weer langer over voor ze beginnen met werken. Ze besteden veel meer tijd aan hun opleiding. Ook wordt het vormen van een gezin en het krijgen van kinderen lang uitgesteld. In onze intensieve kennissamenleving strekt onderwijs en scholing zich over heel het arbeidzame leven uit. Leven wordt een 'Leven lang leren.'

In een relatief korte periode van hun leven komen vervolgens een aantal taken tegelijk op hen af: de combinatie van zorg (voor kinderen en/of ouders) en arbeid zorgt voor een grote druk. Een spitsuur in de levensloop met veel 'druk op de ketel', dat terecht veel beleidsaandacht vraagt. Betaalde arbeid, zorg voor een gezin en/of ouders, vrijwilligerswerk, recreëren, persoonlijke vorming, scholing en ontwikkeling – mensen willen en moeten het combineren en zonder veel barrières van de ene taak naar de andere kunnen overstappen. 'Werken' is niet meer het enige doel dat volwassenen zich stellen: zij willen leven-in-de-breedte (A. F. Th. van der Heijden), een baan combineren met zorgtaken en/of over meer tijd voor scholing of vrije tijd beschikken. De bestaande wet- en regelgeving op het gebied van de sociale zekerheid is daar niet op afgestemd. Wie eenmaal om welke reden dan ook (scholing, zorg, sabbatical, werkloosheid, ziekte/WAO, vrijwilligerwerk) de betaalde arbeidsmarkt hebben verlaten en hun loopbaan hebben onderbroken, komen er niet gemakkelijk of slechts na zware reparatiekosten weer in. Zij hebben hun 'employability' verloren en zien hun pensioenaanspraken fors terug gebracht.

Met name de massale komst van vrouwen op de arbeidsmarkt heeft ervoor gezorgd dat arbeid als een deel van het leven wordt gezien, te combineren met andere taken. De klassieke driedeling bleek geheel geënt op het carrièreverloop van de man als kostwinner.

Naast demografische factoren (vergrijzing) en sociaal-economische ontwikkelingen (kennisintensivering van de economie), maken ook culturele tendensen een herbezinning op de levensloop wenselijk. Individualisering, emancipatie en de nadruk op autonomie leiden tot de veronderstelling dat mensen zelf vorm willen geven aan hun levensloop. De mondige burger verwacht van de overheid niet meer dat zij zijn levensloop structureert, maar dat zij hem met institutionele arrangementen die zijn toegesneden op zijn bijzonder situatie faciliteert. Het rapport Verkenning Levensloop: 'In zijn algemeenheid zou het overheidsbeleid zodanig ingevuld moeten zijn dat het de burger niet al te veel belemmert bij de inrichting van zijn of haar levensloop.' (A 161)

'Keuzebiografie' als nieuw discours

Maatschappelijke bezinning op levensloopsbeleid is dus nodig. De werkgroep *Verkenning Levensloop* wijst op een drietal beleidsrichtingen: de Overbelasting in de middenfase, de Onderbenutting van ouderen (langer kunnen en willen doorwerken), en het Onderhoud van menselijk kapitaal in alle levensfasen (behoud van 'employability') (de 3 O's).

In het rapport worden behartigenswaardige beleidsrichtingen en -voorstellen ontwikkeld. Ik concentreer me hier echter op het theoretisch kader van waaruit ze gedaan worden, de sociale ontologie die er - bewust of onbewust - aan ten grondslag wordt gelegd. De *Verkenning Levensloop* doet met zijn integrale benadering een poging om een coherent discours over de levensloop te ontwikkelen. Het rapport introduceert het concept van de *keuzebiografie*. Daarmee wordt aangegeven - zo opent het - dat mensen tegenwoordig 'meer mogelijkheden (hebben) gekregen om hun levensloop naar eigen inzicht in te delen' (4). 'Mensen *kunnen en willen* steeds meer zelf bepalen hoe zij invulling geven aan werken, leren, zorgen en wonen.' (idem) Welk sociaal-filosofisch perspectief wordt hier zichtbaar? En welke normatieve implicaties, expliciet of verborgen, zijn daarmee gegeven?

Om eerst het belang en de relevantie van mijn vraag duidelijk te maken, maak ik onderscheid tussen levensloop als neutrale term (alles wat er tussen zijn geboorte en dood in en met een mens gebeurt) en de sociale en culturele representatie ervan, het levensloop*beeld*. Ik beschouw levensloopbeelden als onderdeel van wat sociaal constructionisten een **discursnoemen**. (vgl. Burr, 1995) Er is niet zoiets als 'de' menselijke levensloop. Geboren worden, jong zijn, volwassen worden, oud zijn, sterven - het lijken 'natuurlijke' gegevenheden voor elk levend organisme. Maar vanaf het eerste woord dat we er over zeggen, wordt levensloop een element in het sociale en culturele bouwwerk dat we als mensen in discursen en praktijken met elkaar construeren.

Onder een discours versta ik een conglomeraat van betekenissen, metaforen, representaties, beelden, verhalen, statements etc. dat structuur en samenhang geeft aan de werkelijkheid, en dat geworteld is in een bepaalde communicatieve praktijk van betekenisgeving. Discursen zijn teksten in actie; ze reflecteren en zijn verbonden met sociale **praktijken**. Wanneer ze overtuigend genoeg zijn om te worden gedeeld door velen, hebben ze een normatieve impact op de persoonlijke identiteit van individuen die tot dezelfde sociale groep behoren. Discursen zijn inzet van processen van **macht**. Wie discursieve macht heeft, kan zijn versie van de werkelijkheid als de geldende 'waarheid' presenteren. Discursen brengen de werkelijkheid in structuur, maar overtuigen ons door hun retorische kracht ons er ook van dat 'het werkelijk zo is'. Discursieve macht is definiëringmacht, de autoriteit om waarheid te 'scheppen' (Foucault).

Er lijkt geen ontkomen aan is: inderdaad, zo is het, zo als het hier gezegd wordt, zo zit de werkelijkheid in elkaar. We kunnen spreken van een ontologiserende functie van discursen.

Discursen zijn inzet van macht: zij kunnen onderdrukkend of bevrijdend worden gebruikt. Ze kunnen groepen mensen marginaliseren, maar hen ook in de gelegenheid stellen om hun vrijheid te vergroten. Wie deel heeft aan een sociale praktijk moet zich op zijn minst goed kunnen bewegen in het discours dat deelnemers er over houden. Men deelt de vocabulaire en kan zich als gesprekspartner opwerpen omdat men zich aangesproken weet.

Ik wil de tekst van de hier beschreven rapporten beschouwen als een vorm van symbolische constructiearbeid, als een nieuw verhaal dat er over menselijke levensloop de ronde gaat doen. Wat is het discours dat hier geconstrueerd wordt? En is het inclusief, kunnen de meeste burgers er zichzelf in terug vinden? Zijn ze overtuigend?

Ontologisering van de levensloop

Ook levensloopdiscursen hebben een ontologiserende tendens. Van de tekst van de *Verkenning Levensloop* gaat de suggestie van onontkoombare feitelijkheid uit. Vond in de pre-moderne samenleving de ontologisering plaats door middel van een naturalisering van de levensloop, in onze samenleving zetten auteurs hun betoog kracht bij door te doen alsof modernisering een onafwendbaar proces is, dat vroeg of laat iedereen zal meeslepen.

Vanaf Hippocrates worden de levensfasen met de metaforiek van de vier seizoenen (*tempestivitas*) beschreven. (Zie voor het volgende Houtepen 1993, 57 vv.; Moody 2002, 292v). Een nog steeds populaire metafoer: het leven is opgaan, blinken en verzinken. Het beeld heeft een sterke impliciete normativiteit, met name voor ouderen: zij moeten, in de herfst van hun leven, van ophouden weten en zich langzamerhand terugtrekken uit het leven. Ook gangbaar in de antieke wereld is de verbinding van de levensloop met vier elementen of vier humeuren (de humoraaltheorie van Galenus), waarin de ouderdom de fase is van droogte en kou. Ptolemeus ontwikkelde de idee van de levensloop als een proces van zeven fasen, waarbij een verbinding werd gelegd met de omloop van de zeven planeten. De term levensloop mag nu een neutrale term geworden zijn ter aanduiding van de periode tussen geboorte en dood en alles wat daarin gebeurt; voor Middeleeuwen verwees de term *cursus aetatis* naar de inbedding van de levensloop in een kosmische of natuurlijke, voorgegeven ordening. (Houtepen 1993, 60v.)

Dat alles lijkt nu allemaal tot het verleden te behoren, ook al bezondigen we ons nog wel eens aan de metaforiek van de levensherfst of de levensavond. Vanaf de 16^e en 17^e eeuw seculariseerde zich het levensloopbeeld en verzelfstandigde het zich. Het menselijk subject werd een wereld op zich, die niet langer zijn betekenis ontleende aan een kosmische, natuurlijke orde. De kindertijd deed in de loop van de 17^e en 18^e eeuw zijn intrede als afzonderlijke levensfase. Langzamerhand vestigde zich de

drieslag die we nu nog kennen: de jeugd als voorbereiding op de volwassenheid, waarin men huwt, een gezin sticht en een beroep uitoefent of de zorg voor de opvoeding van kinderen op zich neemt, en de ouderdom tenslotte, als periode 'in ruste'. Die laatste fase is, sinds in de 20^e eeuw het pensioen werd ingevoerd, ook duidelijk in maatschappelijke arrangementen door de leeftijdsgrens van 65 gemarkeerd.

Ook die standaardlevensloop bereikte in de moderniteit een zodanige sociale objectiviteit, dat ze welhaast onontkoombaar leek. Zij is deel gaan uitmaken van onze sociale ontologie, geïnstitutionaliseerd in wet- en regelgeving, geïnternaliseerd in gedrags- en verwachtingspatronen. Het was de 'natuurlijkste' zaak van de wereld om op je 25^e te trouwen, kinderen te krijgen, te gaan werken, en op je 65^e van je 'welverdiende rust' te gaan genieten. Afwijken van dit patroon was deviant gedrag. Het moderne levensloopdiscurs werd niet meer met de kosmische mythe, maar met wetenschapswetenschap positivismen ondersteund, de normatieve onaantastbaarheid van het harde feit. Een voorbeeld in dit verband is de disengagementtheorie in de gerontologie, die na WO II opgeld deed: uit het feit dat ouderen zich langzamerhand terug trekken uit het actieve leven, werd afgeleid dat ze dat dan ook *behoren* te doen, en dat maatschappelijke arrangementen daarop dienen te worden afgestemd (Moody 2002, 297v.).

Onze moderniserende samenleving neemt nu langzamerhand afscheid van deze geijkte discurs. De standaardlevensloop verliest zijn steun in de sociale praktijk. Mensen herkennen hun levensverhaal er steeds minder in. In het sociaal-constructionistische herijkingsproces waarmee we onze sociale werkelijkheid definiëren, wordt nu een andere discurs binnengevoerd, dat van de *keuzebiografie*. Ook die discurs moet zich geldigheid verschaffen door sociale steun te verwerven. Wil hij breed worden aanvaard, dan moet hij een onontkoombare indruk maken. De retorische strategie die daarvoor wordt gebruikt is niet meer die van de kosmische naturalisering, noch die van het wetenschappelijke positivisme. De ijzeren wetmatigheid van een als natuurverschijnsel voorgestelde moderniseringstheorie vervult nu die ontologiserende taak. Men kan eigenlijk niet 'tégen' de keuzebiografie zijn, evenmin als men zich kan verzetten tegen een regenbui of aardbeving.

De vijf fasen

De Verkenning Levensloop wijst op een aantal gelijktijdig optredende maatschappelijke ontwikkelingen. De toenemende individualisering, een sterke stijging van de participatie van vrouwen aan onderwijs en arbeid, acceptatie van anticonceptie, een hogere levensverwachting en een grotere behoefte van mannen om meer dan alleen betaald werk te verrichten, de kennisintensieve economie die permanente educatie noodzakelijk maakt - uiteenlopende, schijnbaar disparate, 'feitelijk' waarneembare processen. Ze worden in de Verkenning echter tot onderdeel gemaakt van een samenhangend discurs. Genoemde ontwikkelingen hebben ertoe geleid, dat 'de standaardbiografie geleidelijk (werd) omgezet in een keuzebiografie.'

‘In deze keuzebiografie willen individuen zelf meer verantwoordelijkheid dragen voor de prioriteiten, keuzes en beslissingen in hun leven.’ (8)

Zo gaat het verhaal: de standaardbiografie van leren-werken/zorgen-pensioen gold tot in de jaren '50 en '60. Een drietal onderscheiden fasen, seksespecifiek ingevuld. De verzorgingsstaat was daar in wet- en regelgeving, onderwijs, sociale zekerheid, woon- en zorgbeleid op afgestemd. Vanaf dan individualiseert de levensloop. Mensen *geven* zelf *vormaan* hun scholing, arbeid, zorg, pensioen. Ze *plannen* hun eigen levensloop. De overgang tussen verschillende levenssferen vinden niet meer op een bepaalde leeftijd plaats, (weinig 55+ers werken nog, de transitie tussen de ene en de andere fase is diffuus); transities vinden plaats binnen een zelfde levensfase plaats (burgers – ook mannen - zeggen hun baan op voor zorgtaken, werken in deeltijd, herscholen zich), en ook de combinatie van verschillende taken (arbeid, zorg, vrije tijd, scholing, allemaal tegelijk in de ‘spitsuurfase van het leven’).

Individualisering van de levensloop houdt niet in dat er geen patronen te ontdekken zijn. In plaats van over drie fasen, aldus de Verkenning Levensloop, lijkt de levensloop van burgers zich tegenwoordig uit te strekken over vijf fasen. De eerste fase, de vroege jeugd, duurt tot ongeveer het 15e jaar. Daarna volgt de jongvolwassenheid, waarin jongeren zich steeds later en steeds minder vastleggen op een baan, opleiding of een duurzame relatie. De jongvolwassenheid is een soort experimenteerfase, nieuw in onze cultuur. Tot hun dertigste verkennen zij de samenleving en zichzelf, zonder veel commitments. Vanaf hun 30e tot ongeveer hun 60e levensjaar staan doorgaans gezin en kinderen centraal. Het is een tijd met veel ‘druk op de ketel’: aandacht voor kinderen, carrière, vrije tijd, en vaak ook zorg voor hulpbehoevende ouders, moeten worden gecombineerd. Man en vrouw werken in deze fase doorgaans beide, de anderhalfverdieners vervangen de traditionele kostwinner. In de volgende fase, van circa 60 – 65 tot zo’n 80 jaar, worden mensen oud, maar ze doen dat relatief gezond en actief. Ook hier is sprake van een nieuwe levensfase, mogelijk gemaakt door een toegenomen gezonde levensverwachting. De vijfde fase tenslotte, is die van de hoge ouderdom, waarin mensen aangewezen raken op intensieve zorg van anderen.

Voert dit vijfphasenschema nu toch weer een soort restandaardisering, een ontologisering van de levensloop in? Deze kritiek wordt o.m. verwoord in het advies van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) over de Verkenning Levensloop (*Levensloop als perspectief. Kanttekeningen bij de Verkenning Levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen*, Advies 20, Sdu Den Haag, mei 2002): ‘Het model van de vijf fasen algemeen geldend maken gaat een stap te ver.’ (p. 7)). Het vijfphasenmodel zou, als het gangbaar wordt en deel uit ging maken van het maatschappelijke discours, een impliciete normativiteit kunnen laten gelden. Het zou als een ordenend principe kunnen gaan dienen, plichten en opgaves kunnen vastleggen, rolpatronen en identiteitsdefinities kunnen gaan opdringen. Een vroeg huwelijk, een hele kostwinnersbaan, een (wellicht door ziekte of handicap noodgedwongen) passieve ouderdom – it’s not done, een afwijking van de norm, die gestraft zal worden. Een nieuwe ontologisering van de levensloop dus.

De kritiek ligt voor de hand. Toch kan zij met behulp van de Verkenning Levensloop zelf voor een deel wel weersproken worden. Er gebeurt namelijk meer dan simpelweg een toevoeging van twee fasen. De standaardlevensloop was seksespecifiek, vanuit het perspectief van de man (arbeid – pensioen) opgebouwd. De vijf fasenlevensloop heeft oog voor beide, maar heeft met name aandacht voor vrouwen in de spitsuurfase. Bovendien: transities tussen levensfasen vinden niet alleen langer, geleidelijker, diffuser en ongelijktijdiger plaats. Ook treden transities tussen en combinaties van taken nu ook binnen eenzelfde levensfase op. Die flexibiliteit en onderlinge onvergelykbaarheid in individuele levenslopen is nieuw vergeleken met de standaardlevensloop. Het rapport stelt ook voor om niet meer in leeftijden, maar in levenstaken te denken (A161).

Self-management

Het grote verschil tussen beide discursen en de impliciete normativiteit van het vijffasen-model zit evenwel elders: de drie fasen-standaardlevensloop wordt voorgesteld als normatief en institutioneel opgedrongen door een verzorgingsstatelijke overheid, terwijl de keuzebiografie, de levensloopplanning en het daarop afgestemde ‘vraaggestuurde’ overheidsbeleid alle ruimte biedt aan individuele keuzevrijheid. Het vertrekpunt is wat het rapport in navolging van Paul Schnabel een ‘kwalitatief individualisme’ noemt. (15, A 87) ‘De keuzebiografie brengt met zich mee dat mensen zelf verantwoordelijk willen zijn voor de keuzes, prioriteiten en beslissingen die zij in de loop van hun leven maken.’ (14) Of, iets genuanceerder: ‘de gerealiseerde en te realiseren levensloop wordt op individueel niveau steeds meer beleefd als méér dan alleen het resultaat van maatschappelijk verankerde regels en ordeningen: hij is mede het gevolg van individuele preferentie en keuzes.’ (A23)

De *keuzebiografie* is de normatieve ruggengraat van de Verkenning. De impliciete normativiteit is herkenbaar in de vermenging van beschrijvende en voorschrijvende retoriek. Met een merkwaardige verstrengeling van feitelijkheid en normativiteit, lezen we: ‘de levensloop is niet alleen het resultaat van voorgeschreven ordeningen en regels, maar ook van prioriteiten, keuzes en beslissingen die individuen zelf bepalen, zelf behóren te bepalen, en waar zij ook zelf verantwoordelijkheid voor (behoren te) dragen.’ (A14) Hier is geen ontkomen aan.

Het hier geschetste levensloopbeeld is dat van een mondig en autonoom individu dat op basis van risico-analyse in vrijheid keuzes maakt. De collectieve regulering maakt plaats voor individuele *planning*. Herkomst, traditie, opvoeding, leeftijd of relatienetwerken zijn niet constitutief voor het keuzevermogen en de bandbreedte van de beschikbare opties, maar zijn variabele en additionele kenmerken van zijn identiteit. Bepalend voor een geslaagde levensloop is het deliberatieve vermogen van het individu, dat in staat verondersteld wordt tot constante rationele afweging van zijn kansen en risico’s. Risico’s worden niet meer collectief gedragen via een systeem van risicospreiding, maar zijn inzet van individueel en *rationeelrisicomanagement*.

Het rapport vangt dit levensloopbeeld in een metafoor. Er wordt gespeeld met het beeld van de levensloop als onderneming, de burger als particulier *ondernemer*. Leven is een vorm van self-management.

‘Hoewel het leven namelijk niet voorspelbaar is, doen moderne burgers moeite om hun kansen in een later stadium op een positieve wijze te beïnvloeden. In het algemeen tekent zich een meer ondernemende houding af. Dit contrasteert nogal met de houding die veel burgers tot voor kort aannamen. Die werd gekenmerkt door minimalisering van risico (verzekeringsgedachte), afhankelijkheid (aanbodsturing) en het primaat van de collectieve regeling (verzorgingsstaat). Vandaag de dag gaat het meer om risico, zelfstandigheid en eigen investeringen. Het beleid zou bij deze nieuwe houding kunnen aansluiten door het leven van de burgers óók als een particuliere onderneming te behandelen.’ (A 164)

De auteurs relativeren vervolgens het beeld enigszins door erop te wijzen dat het van burgers wel veronderstelt dat ze beschikken over behoorlijk wat financiële, culturele en persoonlijke draagkracht. Dat kan niet van iedereen gezegd worden. Door zijn individualisme – aldus de Verkenning – bergt het beeld ook het gevaar in zich dat het solidariteitondermijnend zou kunnen werken in een (zorg)sector die het zozeer van intermenselijkheid moet hebben. Maar toch, de toon is wel gezet.

De burger in deze levensloopbenadering is een sterk en actief individualist, die zich reflexief bewust is van zijn wensen en preferenties, ze in claims en kansberekeningen weet te vertalen, niet bang is voor risico's, en morele en maatschappelijke verantwoordelijkheid draagt voor de keuzes die hij in de loop van zijn leven maakt. Naarmate deze burger zich sterker profileert, verschuift de overheid naar de achtergrond. Zij is niet afwezig, maar verandert van rol. De veilig-verstikkende omarming van de moederlijke Verzorgingsstaat is verdwenen. De nieuwe keuzevrijheid in de 'levensloopplanning' van de mondige burger vertaalt zich in wensen en verwachtingen, waarop het overheidsbeleid ('vraaggestuurd') met passende arrangementen zal moeten reageren. De overheid verschijnt als een soort Oudere Broer die de burger op afstand begeleidt, af en toe eens de beurs trekt of bemiddelt bij een moeilijk moment, en ondersteunend aanwezig is als het echt niet meer anders kan. Hij hoopt echter wel dat de burger niet teveel een beroep op hem doet en zijn eigen weg in het leven wel vindt.

De normativiteit van de moderniseringstheorie (Giddens)

In het voluntaristisch individualisme dat de dragende gedachte onder de Verkenning lijkt te zijn, herkennen we de hoofdlijnen van een moderniseringstheorie, die door Anthony Giddens in zijn consequenties voor de levensloop is doordacht. Giddens

presenteert het zelf als een reflexief project (Giddens 1991, 32). In de laat-moderniteit moet het veranderende zelf geconstrueerd worden als een onderdeel van een dynamisch proces van persoonlijke en sociale verandering. Reflexiviteit ziet Giddens niet alleen als een bewuste, discursieve activiteit (hoewel dat wel specifiek kenmerkend is voor moderniteit), maar als het praktisch bewustzijn 'to go on' (vgl. Wittgenstein), dat in de continuïteit van het dagelijks leven wordt verondersteld. Het behoort integraal tot de reflexieve 'monitoring' van ons handelen. (idem, 36) Iedereen is - 'in some sense' - bewust van de reflexieve constitutie van moderne sociale leven en de implicaties die dat heeft voor zijn of haar leven. (idem, 14)

'Self-identity for us forms a *trajectory* across the different institutional setting of modernity over the *durée* of what used to be called the "life cycle", a term which applies much more accurately to non-modern contexts than to modern ones. Each of us not only "has" , but *lives* a biography reflexively organized in terms of flows of social and psychological information about possible ways of life. Modernity is a post-traditional order, in which the question, "How should I live?" has to be answered in day-to-day decisions about how to behave, what to wear and what to eat - and many other things - as well as interpreted within the temporal unfolding of self-identity.' (idem, 14)

Hierbij kan geen beroep meer gedaan worden op het gezag van tradities. Moderniteit is post-traditioneel. Reflexiviteit - als geregulariseerd gebruik van kennis - is een constitutief kenmerk van moderne instituties en individuele levens. Ook de levensloop staat open voor revisie, in het licht van nieuwe ideeën of ontdekkingen. (idem, 20)

De moderne samenleving is een risico-samenleving. Dat vereist dat individuen leven met een calculerende houding tegenover de toekomst. Toekomst is niet meer alleen het wachten op de dingen die gaan gebeuren, maar 'toekomst' worden nu in meervoud reflexief georganiseerd, als scenario's van 'mogelijke werelden' tegen elkaar afgewogen. Het leven was natuurlijk altijd al een risico-volle onderneming. Modern is echter dat ons leven nu technologisch georganiseerd is in 'abstracte systemen' en dat risico's nu in termen van 'kennis' en 'expertise' worden omschreven. De beschermende stabiliteit van kleine gemeenschappen en tradities valt weg, en onpersoonlijke, grootschalige organisaties komen er voor in de plaats.

In deze reconstructieve analyse van Giddens valt een aantal aspecten van de organisatie van de moderne levensloop op.

1. Het belang van *keuze*. Moderniteit confronteert het individu met een complexe hoeveelheid keuzes, meer dan ooit tevoren, en biedt het tegelijkertijd weinig hulp in welke opties hij heeft te kiezen. De moderne cultuur is immers non-foundational, en zegt niet eens en voor altijd voor allen wat goed leven is. 'We have no choice but to choose' (idem, 81).

2. het belang van het ontwikkelen van een *life style* (als een min of meer geïntegreerde set van praktijken die een individu omarmt). waarmee hij in zijn

levensnoodzakelijkheden voorziet en vorm geeft aan zijn levensverhaal. Een cluster van gewoonten en oriëntaties, met een zekere eenheid. Temidden van een pluraliteit aan keuzes en een pluralisering van leefwerelden (segmentatie van leefsectoren, vriendschap, huwelijk, avondbesteding, weekend, werk) moet er aan een leven *vorm* worden gegeven, om iemand te zijn. In een wereld van alternatieve levensstijlopties is dus *strategische life-planning* van groot belang.

3. *Fateful moments* blijven er desondanks: de momenten dat individuen ingrijpende beslissingen moeten nemen die voor hun ambities en hun toekomst van grote betekenis zijn. Wanneer mensen op een kruispunt in hun leven staan en bijvoorbeeld overwegen te gaan trouwen, van studie of van baan te veranderen, te gaan staken, of wanneer ze de uitslag van een belangrijk medisch onderzoek aanhoren of de loterij winnen. Dit soort ervaringsmomenten stelt de beschermende cocoon, de ontologische zekerheid die een individu om zich heen heeft geweven en die hem zegt dat het met hem 'wel goed zit', danig op de proef.

Het is dit laat-moderne beeld van de levensloop dat in het rapport domineert. Giddens zelf heeft daarbij nadrukkelijk oog voor de ambivalenties en fragiliteit van deze moderniteit. Hij wijst er op hoe de zelf-identiteit onder de constante bedreiging staat van ervaringen en gebeurtenissen die niet reflexief onder controle te brengen zijn, maar als irrupties het alledaagse binnenvallen. Gekte, criminaliteit, ziekte en dood, seksualiteit, natuur - zij kunnen de ontologische zekerheid bedreigen, omdat ze haaks staan op de kolonisering van de toekomst. Giddens blijkt geen ongeschokt optimisme voor te staan. De 'autonomie van het moderne individu' is een fragiele sociale constructie, die door sociale actoren voortdurend in een proces van constructie en reconstructie moet worden *toegeëigend*. Een individu slaagt erin zolang aan de existentiële dreiging van persoonlijke zinloosheid te ontkomen, als hij erin slaagt zijn leven in zekere mate onder controle te hebben. (Giddens 1991, 202)

Leren kiezen - het onderwijs als Atlas en achilleshiel

Er wordt in deze moderniseringstheorie heel veel van mensen verwacht. Dat des te meer, als men haar niet alleen, met Giddens, als een beschrijvende diepte-analyse van de moderniteit wenst te beschouwen, maar tevens, met de Verkenning Levensloop als normatief instrument voor overheidsbeleid wil doen laten gelden. Burgers móeten bewust keuzes maken, risico's afwegen, hun leven plannen en daarvoor de verantwoordelijkheid dragen. Zijn ze daarop echter wel gebouwd, zijn ze er klaar en geschikt voor? Heel de morele en maatschappelijke last van deze vraag wordt in het regeringsrapport afgewenteld op het onderwijs. 'Een beleidsuitdaging is na te gaan of het onderwijs mensen voldoende toerust voor een samenleving waarin steeds opnieuw keuzes moeten worden gemaakt.' (Verkenning Levensloop, 14) Een

keuzebiografie vraagt van burgers 'competenties voor het leven'. 'Competenties als het hebben van een brede leeroriëntatie die mede is gericht op een leven-lang-leren. Competenties als het bewust en verantwoord keuzes kunnen maken door doelen te formuleren, informatie te verzamelen, risico's in te schatten en afwegingen te maken.' (A27)

De overheid mag dan terug treden uit de sociale zekerheid, de spitsuurfase (met verlofknippen en kinderopvang) faciliteren, maar ze behoort dominant aanwezig te zijn in het onderwijs. In hun keuzebiografie zullen burgers immers moeten *leren* kiezen. Het onderwijs lijkt daarmee de Atlas en achilleshiel van het moderne levensloopbeleid te worden. Het onderwijs vervult hier zo'n centrale en ideologische rol, dat het welhaast moet bezwijken onder de zware taak die het krijgt toebedeeld. In L. Althusser's neo-marxistische jargon van weleer: in de school moeten de moderne burgers in spe voortdurend worden opgeroepen ('geïnterpelleerd') om zichzelf uit te leggen in termen van de dominante moderniseringstheorie. Zo verwerkelijkt zich de hegemonie van het staatsapparaat. (Zie Gergen 1999, 204) J.J. Schippers, één van de opstellers van de Verkenning, schrijft daarover in een bijlage bij het advies op het rapport van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, opnieuw in een retorische vermenging van feit en norm: 'Een "vrijere" levensloop, waarin burgers meer zelf *mogen* en daarmee feitelijk ook zelf *moeten* kiezen - het valt niet uit te sluiten dat individuele burgers steeds vaker op hun eigen verantwoordelijkheid voor de inrichting van hun levensloop zullen worden aangesproken - vergt dat in het initiële onderwijs extra plaats wordt ingeruimd voor "leren kiezen".' (Levensloop als perspectief. *Kanttekeningen bij de Verkenning Levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen*, RMO Advies 20, Den Haag Sdu 2002, p. 46) In de klas, dáár zullen onze kinderen tot de actieve, lucide, evenwichtige, en verantwoordelijke burgers gemaakt moeten worden. Ze zullen niet alleen moeten leren wat kiezen is, en wat te kiezen, maar ook om voor hun keuzes in te staan.

Hoe dat moet? In een voetnoot doet Schippers het serieuze voorstel: 'Op zich zou het economieonderwijs daarin kunnen voorzien. "Kiezen" is immers de "core business" van de economische wetenschap.' (idem) ..... De grenzen van de metaforiek van de 'burger als ondernemer' worden hier mijns inziens wel heel evident zichtbaar. Moet men er werkelijk van uit gaan dat belangrijke keuzes in de levensloop vooral met behulp van rationele speltheorie te maken zouden zijn?

Hoewel het begrip keuze in dit overheidsrapport een scharnierfunctie vervult, is het een van de minst doordachte. Ik maak een paar kanttekeningen.

1. Giddens' moderniseringstheorie beschrijft hoe in moderne 'expert systemen' risico's tot informatie worden gereduceerd: hoe meer en betere kennis van mogelijke scenario's, des te beter zal men in staat zijn tot het maken van keuzes. Maar belangrijke keuzes in de levensloop (partners, levensstijl, beroep) zijn niet cognitief, maar moreel van aard. Zij zijn geen inzet van theoretische, maar van praktische kennis (*phronesis*). Het goede en rechtvaardige leven, niet de feitelijke juistheid is in het geding. Praktische

kennis vereist karakter en morele sensibiliteit. Zij worden op een andere manier verworven dan het intellectuele kapitaal.

2. 'Keuzes' zijn vaak niet meer dan het topje van een ijsberg, zichtbaar in tijden van overgang of crisis. Zij zijn een afgeleide van identiteitsbepalende commitments. In de loop van een leven gaan mensen bindingen aan met anderen, ondernemen projecten en streven idealen na. Zwakke commitments van korte duur, sterke commitments op lange termijn. 'Keuze' is vaak niet meer dan een narratieve interpretatie achteraf van het trouw blijven aan een commitment of het verzwakken of verzaken ervan. Vriendschappen, beroepsperspectieven, geloofsovertuigingen – 'kiezen voor of tegen' is een wel of niet 'blijven bij'. Keuzes zijn veeleer motivationeel bepaald ('wil ik dit nog wel?'), dan intellectueel. Liberaal-conservatieve visies op de levensloop leggen in dit verband terecht meer nadruk op de constitutieve rol die traditie en karaktervorming in het aangaan en onderhouden van commitments spelen (vgl. Kekes 1988, 1995; Kupperman 1991). Zij leggen de vinger bij het feit dat reële opties en alternatieven in de levensloop sterk afhankelijk zijn van de morele vocabulaire en verbeeldingskracht die individuen opdoen in de morele tradities en sociale praktijken waaraan ze deel hebben. Sociale herkomst, maar ook de religieuze levensbeschouwing waarin men is opgevoed, dragen in belangrijke mate bij aan de ontwikkeling van het keuzevermogen en -repertoire – en soms ook aan de frustratie ervan – van jongeren. Commitments constitueren bovendien identiteit. Er is niet een gelijkblijvend zelf dat kiest, maar een zelf dat zich in zijn commitments kiest. Een echtscheiding of een breuk met familie of ouders maken mensen tot een ander 'zelf'. De vraag 'wat voor mens wil ik zijn?' komt vóór de vraag: 'welke keuzes wil ik maken?'
3. Het maken van keuzes in het kader van 'planning' en kolonisering van de toekomst veronderstelt de wenselijkheid om zo lang mogelijk vooruit kijken. Dat lukt vaak niet – erkent ook het rapport – 'als mensen tevoren de risico's van bepaalde combinaties niet goed hebben kunnen achterhalen door gebrek aan toegespitste informatie. Of als zij de risico's niet goed kunnen inschatten omdat zij dat niet hebben geleerd. Of als de risico's pas na een langere periode optreden dan de tijd die mensen concreet kunnen overzien, zoals echtscheiding na een lang huwelijk of risico's in de pensioenopbouw.' (A24) De vraag is echter of men door het concept keuze zo in het kader van risicocontrole te plaatsen zichzelf niet veroordeelt tot een zeer specifiek, beperkt en eenzijdig levensloopbeeld. De metafoor van de ondernemer maakt elk zelf tot een heroïsch 'carrière-zelf' (Walker 1999), dat als een god zijn levensloop plant en er zo krampachtig in slaagt de existentiële onzekerheid enigszins buiten de deur te houden. Deze metafoor van self-management blijkt sterk seksespecifiek te zijn. Mary Gergen deed onderzoek naar aan gender gerelateerde narratieven m.b.t. de levensloop onder topmensen in bedrijfsleven, universiteiten en overheid. Mannen leggen in hun levensverhaal alle nadruk op de heroïek van hoge prestaties, waarbij de rest (gezin, vrienden, emoties, lichaam) naar ethiek marge of uit beeld verdwijnt. Bij vrouwen is het eerder omgekeerd. Het carrière-zelf leeft in een soort tunnelvisie, waarbij alles draait om *heroic accomplishment*.

De vraag is of het niet beter en gezonder is om het arsenaal van levensloopmetaforen te verbreden (Gergen 1999, 96v.) Onder postmoderne condities is het beheersen van de creatieve kunst van de improvisatie wellicht meer welkom dan die van een sluitende risicoboekhouding. Niet de economieles, maar de Kunstzinnige Vorming wordt dan het aangewezen lesuur waarin een jongere leert wat keuzes maken is. (Bateson 1990, 60) 'Composing a life' impliceert een voortdurende herschikking en herwaardering van commitments en idealen in telkens wisselende levensomstandigheden. Het gaat dan om levenskunst, meer dan om carrière. Een individu is geen god die een wereld schept, maar een mens die al improviserend 'doet wat zijn hand vindt om naar zijn vermogen te doen'. (Ecclesiastes 9, 10) Leven is vanuit deze optiek een vorm van laveren, van schipperen.

4. 'Keuzes maken' veronderstelt een bewust handelend individu. In de keuzebiografie wordt het vervolgens ook nog voor zijn bewuste handelen verantwoordelijk gemaakt. Er lijkt een nogal activistische handelingstheorie te worden verondersteld en een op zijn minst aanvechtbare opvatting van morele verantwoordelijkheid. Wat het eerste - het activisme - betreft: veel gebeurtenissen overkómen mensen immers, zonder dat ze er zelf de hand in hebben. In sociaal-wetenschappelijke levenslooptheorieën wordt veelal een veel terughoudender handelingsbegrip gehanteerd. Handelen wordt daar vooral als flexibel aanpassingsvermogen geïnterpreteerd, waarmee mensen flexibel reageren op nieuwe, onvoorziene situaties ('loose coupling' (Elder 1997)) of als de psychische veerkracht en het integrerend vermogen om ingrijpende gebeurtenissen te pareren ('coping'). De stap waarbij het gedrag vervolgens herleid wordt tot intentioneel handelen, waarvoor - dat ten aanzien van het tweede, de opvatting van verantwoordelijkheid - de actor op zijn beurt morele verantwoordelijkheid krijgt toegeschreven, wordt in de levenslooptheorie zelden genomen. Hoewel gemeengoed als notie in de cultuur, blijft de wetenschapper liever op afstand en neemt geen normatieve positie in. De blikrichting verschuift in het liberaal-moderne discours van het handelen ('agency') naar de actor, die wordt geacht zijn handelen te assumeren als het zijne. Terwijl vroeger God of de soeverein de levensloop bepaalde, wordt het moderne individu geacht zelf de auteur ervan te zijn. De transities in de levensloop worden dan beschouwd als individuele keuzes; keuzes zijn handelingen; voor gekozen handelingen is men verantwoordelijk; dus is men verantwoordelijk voor zijn levensloop, aldus de redenering. Het individu wordt de schepper van zijn eigen leven. Een leven doorlopen is dan niet slechts een kwestie van aanpassing, van schipperen en laveren, maar van scheppen *ex nihilo*. Het is sterk de vraag is of de sociaal-wetenschappelijk waarneming die these kan dragen.
5. 'Competenties voor het leven' vereisen niet zozeer het ad hoc maken van keuzes, dan wel het duurzaam aangaan en onderhouden van bindingen. Onderwijs speelt ook in het verwerven van deze competentie een belangrijke rol. Maar zij die niet binnen de kaders van een decisionistisch individualisme vervullen. Opvoeding en onderwijs zouden niet alleen op het maken van

keuzes gericht moeten zijn, maar ook op *karaktervorming* en het inoefenen van levenskunst (vgl. Kupperman 1991) Op attitudevorming en in dat kader op de vaardigheid om keuzes te maken en er verantwoordelijkheid voor te dragen. De ethische theorie achter het concept van de keuzebiografie is overgeïntellectualiseerd en heeft een atomistisch beeld van de morele actor. Morele autonomie is niet te verstaan als het in vrijheid kunnen maken van willekeurige keuzes, maar als het verantwoordelijkheid kunnen en willen dragen voor de sterke commitments die iemands karakter vormen. (Heller 1990, 176v.)

Zorg als optie

In het deel van het rapport Verkenning Levensloop over de zorg wordt mijns inziens de noodzaak van een amendering van het keuze-paradigma goed zichtbaar. Additioneel wordt daar de hoeveelheid zorg aangegeven die mensen in elk van de vijf levensfasen naar verwachting geven of ontvangen. Van het autonome individu, dat duurzame afhankelijkheidsrelaties als een eventuele optie ter keuze kan beschouwen, is dan nog weinig terug te vinden. Er blijkt niet één volwassen levensfase (fase 3,4,5) te zijn, waarin geen zorg gedragen wordt voor of ontvangen wordt van anderen. Zorg is feitelijk geen optie, maar een wezenlijk onderdeel van de levensloop.

Dat zal ook niet gauw minder worden. In de naaste toekomst wordt er door de auteurs een toename van de zorgvraag over de gehele linie (professioneel en informeel) verwacht. Het zorgaanbod zal daarbij ver achter blijven. Wat de informele zorg betreft, worden de effecten van individualisering zichtbaar: meer alleenstaanden, meer echtscheidingen (met een verminderde bereidheid tot zorgen bij de kinderen), meer oudere weduwen. Méér mensen dus zonder partner. Tegelijk wordt in het huidige overheidsbeleid de extramuralisering van de zorg nagestreefd. Informele zorg is bovendien nog steeds met name een zaak van vrouwen. Maar zij zullen steeds minder beschikbaar zijn naarmate de arbeidsparticipatie van vrouwen verder toeneemt. De conclusie luidt dat de 'informele zorg onder druk' komt te staan (A 152).

Tegelijk constateert de Verkenning Levensloop dat de meeste jongeren tot hun dertigste nog nauwelijks geleerd hebben om voor anderen te zorgen. Pas met de geboorte van het eerste kind krijgen zij plotseling een eerste zorgverantwoordelijkheid. De zinvolle suggestie wordt gedaan dat men 'jongeren in een veel vroeger stadium (zou) kunnen oefenen in de zorg voor anderen.' (A 157) Maar hoe is een dergelijke oefening mogelijk als 'zorgen' nog steeds wordt gepresenteerd in termen van individuele preferenties, waarvoor men al dan niet bewust kiest? De levens van veel mensen passen eenvoudig niet in deze discours. Niet zozeer het maken van keuzes, maar het aangaan en onderhouden van (zelf)bindingen is het moreel relevante probleem. Dat een 'keuze om te werken in de zorg' niet populair is onder jongeren, komt mede omdat hun opvoeders zorg niet als

een constitutioneel deel van hun eigen identiteit en levensloop beschouwen, maar als een additionele optie.

Uitsluitingen

Is het discours van de moderne keuzebiografie een goed discours, in die zin dat de meeste deelnemers aan onze samenleving zich er goed in kunnen vinden? Het is te betwijfelen. Het rapport Verkenning Levensloop wijst zelf al op een aantal groepen die het verhaal moeilijk tot het hunne kunnen maken. Genoemd worden *allochtonen*. Gewezen wordt op migratieculturen, waar de levensloop wordt gezien als 'lot' waar men slechts ten dele iets aan kan doen. 'Veel gezinnen uit niet-westerse landen hebben zelf overigens de stap naar een keuzebiografie *nog niet* gemaakt.' (11, curs. fdl). Toch wordt gezegd dat ook bij allochtonen de vanzelfsprekendheid van de standaardlevensloop snel terrein verliest. (A23) Modernisering is in de optie van de beleidsmakers slechts een kwestie van tijd. We ontmoeten hier wellicht nog een laatste oprisping van het vooruitgangsgeloof, maar wel ontdaan van elk optimistische elan: de moderniteit is een onontkoombaar lot.

Vervolgens zijn er de *laagopgeleiden*. Zij lopen grote kans de moderniseringsverliezers te worden. Zij beschikken immers niet over de juiste (intellectuele) competenties om actief gebruik te maken van de grotere individuele keuzemogelijkheden. Zoals inschatten van financiële en gezondheidsrisico's op korte en middellange termijn. Zij zijn bovendien voor hun inkomen vooral aangewezen op voltijdbanen.' (25) Ook hoogbejaarde, zorgafhankelijke *ouderen* zullen zich in de keuzebiografie moeilijk herkennen. Zij beschikken niet meer over de actieve keuzemogelijkheden, waarmee ze hun verantwoordelijkheid assumeren. In termen van het rapport: 'We hebben (nog) geen traditie in de collectieve omgang met menselijk kapitaal in de vierde of zelfs vijfde levensfase.' (A 29v.) Vijfde fase-burgers zijn echt slachtoffer van de keuzebiografie: zij kunnen het best zo snel mogelijk doodgaan, nu ze niet meer actief oud kunnen zijn. Zij hebben niets meer te kiezen. Keerzijde van het beleid om de vierde fase zo lang mogelijk te maken, is dat er naar gestreefd wordt om de vijfde zo kort mogelijk te houden. De 'compression of morbidity' is welkom. (Moody 2002, 316) Als hoogbejaarden zorgafhankelijk worden, dan kunnen ze maar het best zo snel mogelijk overlijden.

En de *vrouwen*? De Verkenning noemt hen juist voorlopers, die de combinatie en transitiedruk het eerst en het meest ervaren. Maar die vrouwen die hun leven niet in termen van self-management willen of kunnen verstaan, die geen carrière-zelf willen of kunnen ambiëren, maar hun leven meer – met een metafoor die in de vrouwenbeweging populair was – als een 'patchwork quilt' gestalte willen geven, vinden hun stem in het discours van de keuzebiografie niet terug. Vrouwen krijgen in de spitsuur-levensfase, behalve de combinatie van arbeid en zorg zelf, ook nog een heroïsch verwachtingspatroon te verwerken.

Dat de trends in de levensloop niet bij alle burgers tegelijk aanslaat, erkent het rapport. 'Vrouwen, jongeren en hoger opgeleiden zijn duidelijk voorlopers, terwijl bij anderen veranderingen veel trager verlopen of zich helemaal niet voordoen.' (15) Maar het Rapport verdedigt een twijfelachtige 'doorsijpelingsthese' ('trickle down'): nieuwe culturele trends zakken vanzelf naar onderen (A 153) (vgl. Wapenaar 1989, 74vv.) Modernisering is een kwestie van geduld. Groepen en categorieën die het discours *nog niet* delen, hebben last van een 'ongelijktijdige gelijktijdigheid'. Dat geldt dan ook voor die mannen, waarvan geldt: 'de meesten volgen echter nog de standaardlevensloop.' (A15) En is de model-burger als manager niet bang om individuele risico's te nemen? Zo exemplarisch en representatief als het lijkt is hij blijkbaar niet: 'Ondanks de toegenomen keuzevrijheid en de nadruk op eigen verantwoordelijkheid, blijken de meeste mensen bijvoorbeeld nog steeds bereid om collectieve premies te betalen voor goede voorzieningen op het gebied van sociale zekerheid en gezondheid. En als het gaat om het combineren van betaald werk met andere activiteiten, doet een meerderheid dit het liefst vanuit een vaste positie op de arbeidsmarkt.' (11) Er is nog steeds blijkbaar 'onder de meeste mensen' een zekere mate van continuïteit te bespeuren met de institutionele zekerheden uit de standaardlevensloop. Dat feit alleen al ontnemt de rechtvaardiging aan de retorische strategie om de moderne burger als zodanig uitsluitend als een flexibele risicomanager te beschouwen.

We moeten concluderen dat de levensloopdiscurs van de keuzebiografie de politieke test van een goede discurs niet doorstaat. Een aantal groepen en categorieën burgers zal er zijn stem slechts heel gedeeltelijk of niet in herkennen. Teveel facetten uit de morele ervaringswerkelijkheid van te veel mensen worden ook afgedekt, of krijgen niet nadruk die ze verdienen (commitments, zorg). Ook de moderniseringsretoriek die een 'natuurlijke' onontkoombaarheid moet suggereren, overtuigt maar zeer ten dele. De standaardlevensloop verheugt zich nog in een grote mate van populariteit.

Naar mijn mening dient de overheid de keuzebiografie dan ook niet tot integrerend basisconcept voor haar beleid te nemen. Niet alleen omdat het concept als zodanig niet deugt, en dus vervangen moet worden door een beter. De moderniserings- en identiteitstheorie zoals Giddens die bijvoorbeeld ontwikkelt, heeft weliswaar een hoog analytisch gehalte: zo (be)leven veel mensen inderdaad hun moderne bestaan. Beter is het mijns inziens echter om in politiek beleid terughoudendheid te betrachten en geen enkel omvattend levensloopconcept zo te ontwikkelen, waarvan zo'n definiërende en normerende macht uitgaat.

De overheid moet zich in haar beleid niet op één discurs willen vastleggen. Wie zijn levensloop traditioneel-burgerlijk als een verplichte route ervaart en dat goed vindt, of religieus als lot of als goddelijke gave beleeft en daarbij wel vaart, wie zijn levensloop postmodern-hedonistisch of feministisch- emancipatoir als een kunstwerk denkt te moeten vormgeven – de pluraliteit aan levensloopdiscursen dient zoveel mogelijk te worden gerespecteerd. Niemand behoort verplicht tot een 'keuzebiografie' te worden opgevoed.

Literatuur

Bateson, Mary Catherine, *Composing a Life*, New York 1990.

Burr, Vivian, *Introduction to Social Constructionism*. London 1995.

Elder, Glen H., Jr., 'The life course and human development', in: Richard M. Lerner (Ed.), *Handbook of Child Psychology, Vol. 1. Theoretical Models of Human Development*, New York 1997, Ch. 16, pp. 939- 991

Gergen, Kenneth J., *An Invitation to Social Constructionism*, Thousand Oaks 1999.

Giddens, Anthony, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge 1991.

Heller, Agnes, *General Ethics*, Londen 1990.

Houtepen, R., *Op zoek naar een goede ouderdom*, Kampen 1993

Kekes, John, *The Examined Life*, Londen 1988

Kekes, John , *Moral Wisdom and Good Lives*, Ithaca/Londen 1995.

Kupperman, Joel, *Character*, New York 1991.

Levensloop als perspectief. Kanttekeningen bij de Verkenning Levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen, Advies 20, Sdu Den Haag, mei 2002

Meyer, John W., Ronald L. Jepperson, 'The "actors" of modern society: The cultural construction of social agency', in: *Sociological Theory*, 18 (1), 100 - 120.

Moody, Harry R., *Aging. Concepts and Controversies*, Thousand Oaks 2002 (4th Edition)

Perry, William G., Jr., [*Forms of Intellectual and Ethical Development in the College Years: A Scheme*](#), New York 1970.

Rawls, John, *Political Liberalism*, New York 1993.

Swierstra, Tsalling / Tonkens, Evelien, 'Klakkeloze keuzevrijheid. Kanttekeningen bij de dominantie van keuzevrijheid in hedendaags beleid', in *Filosofie & Praktijk*, 2002, jrg. 23, no. 4, 3 - 18.

Ven, J.A. van der, *Het Morele Zelf. Vorming en ontwikkeling*, Kampen 1999.

Verkenning Levensloop – Beleidsopties voor levenslooptbestendig leren, werken, zorgen en wonen (SZW, januari 2002)

Walker, Margaret Urban, *Moral Understandings. A Feminist Study in Ethics*, New York and London 1998.

Wapenaar, H., e.a., *Basisboek Voorlichtingskunde*, Meppel-Amsterdam 1989.